

ОКСАНА ЗЕЛІК
(Полтава)

ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНА КОНЦЕПЦІЯ МИХАЙЛА МОГИЛЯНСЬКОГО

Ключові слова: концепція історії літератури, методологія, історико-літературний аналіз, літературний процес, стиль.

Перші дослідження Михайла Могилянського з історії української літератури з'явилися ще в 90-х роках XIX століття. Та в цей час учений виступав голов-но як критик, а тому наукова робота з історії літератури не була систематичною, цілеспрямованою. Здебільшого статті мали принагідний характер, дописи з'являлися на сторінках російських та українських періодичних видань («Речь», «Новости», «Свобода и культура», «Украинский вестник», «Слово», «Запросы жизни», «Украинская жизнь», «Рада» та ін.), переважно лише ознайомлювали читачів з творчістю того чи іншого письменника. Роботи вирізнялися широтою охопленого матеріалу, глибиною літературознавчого аналізу, а загальна ерудиція вченого сприяла тому, що його запросили в редколегію «Нового енциклопедичного словника» Брокгауза і Єфрона. Видання містило статті науковця про М. Вербицького, В. Винниченка, М. Вороного, Л. Глібова, М. Драгоманова, В. Забілу, М. Заньковецьку, М. Коцюбинського, Пана-са Мирного, Олександра Олеся, П.Грабовського. Окремі з них переросли згодом у ґрунтовні літературознавчі розвідки («Пам'яті М.П. Драгоманова» (1906, Українській Вєстник), «Шевченкові роковини 1916 р.» (Чернігів, 1916), «Леся Українка» (Про-свещение, 1919), «Іван Франко» (Чернігів, 1919), «Григорій Сковорода в українській літературі» (Книгарь, 1920), «Художник слова. Пам'яті М.М. Коцюбинського» (Петро-град, 1915), «М. Коцюбинський. До біографії письменника» (Чернігів, 1919)) та ін.

Послідовний у прагненні вивести українську літературу на світовий обшир, Могилянський став утіленням того типу інтелектуала-науковця, про якого мріяв

М. Драгоманов: [щоб] «стоячи ногами й серцем в Україні <...> держали свою голову в Європі» [2, с.329]. У своїх наукових дослідженнях літературознавець демонструє добре знайомство з європейськими літературознавчими школами та працями російських науковців, намагається залучити контекст: загальнокультурний, історичний, суспільно-політичний, рецептивний.

Паралельно вчений займався так званою «чорною роботою» над збиранням і дослідженням окремих літературних фактів. З-поміж іншого багато зусиль доклав для дослідження «Щоденника» Т. Шевченка, спадщини Л. Мартовича, П. Куліша, М. Ко-цюбинського та ін.

Вага досліджень з історії літератури була незаперечною і для Могилянського-критика: «Художня своєрідність і вся художня цінність <...> літературних сучасників <...> повністю усвідомлюється лише в історико-літературному аналізі, який у становлює внутрішній зміст і живу душу літературної еволюції» [10, с.27]. Такий підхід допо-магав ученому розглядати художні твори не лише з точки зору естетичної ваги, а й у контексті літературного процесу.

Аналіз творчої спадщини дослідника засвідчує, що системно вивчати історію української літератури Могилянський почав з кінця 20-х років XX ст. Зміна вектора наукових досліджень була зумовлена «відлученням» від літературної періодики. Після

виходу оповідання «Вбивство» (1926 р., «Червоний шлях») Могілянському було заборонено друкуватися у виданнях ВУАН, а редакторам періодичних видань «рекомендували» не брати до друку творів Могілянського, «заборонено взагалі пускати його ім'я й під його ім'ям у друк» [3, с.395]. Та це вже була «офіційна» і санкціонована акція, а ще 1925 р. М. Хвильовий у листі до свого старшого друга писав: «Мені так ніяково перед Вами, дорогий Михайло Михайловичу, але в нас така атмосфера в видавництвах, що з новелами Могілянського й не потикайся. Дивляться не в новели, а на прізвище» [7]. Тож можемо припустити, що нагоди викреслити Могілянського із суспільно-політичного, літературного і наукового життя чекали і використали б для цього будь-який привід. Дізнавшись, що цензурний комітет заборонив IX книжку історико-філологічного відділу лише тому, що там була вміщена стаття Могілянського, С. Єфремов у «Щоденнику» від 26 лютого 1927 р. зробив такий запис: «<...> ніяка робота не забезпечує від втручання якого-небудь дурного цензора-невігласа, що хоче робити кар'єру, виказуючи свою проникливість. У нас ще який-небудь Врона може, наперекір думці Академії, сидіти на науковій посаді, а наукового робітника можуть за саму фамілію з світу зжити» [3, с. 470]. Та навіть такі заходи проти письменника виявилися ще «часом порівняно м'яким», «академія наук продовжувала друкувати його твори, але під псевдонімами» [11, с.242].

Науковий набуток Могілянського з історії української літератури займає порівняно невелике місце в його творчому доробку. Та власне бачення основних законів розвитку літературного процесу, його особливостей в умовах українського культурного та суспільного життя, широта охопленого матеріалу, різноманітність дослідницького інструментарію, коло поставлених проблем характеризує вченого як фахового та авторитетного історика літератури початку XX століття. Його судження досить систематизовані, що дає підстави говорити про цілісність та своєрідність історико-літературної концепції науковця. Адже парадигма в літературознавстві має виразний особистісний характер.

Як відомо, відсутність академічних видань викликала потребу познайомити читача бодай з ключовими художніми текстами найяскравіших письменників XIX-XX ст. На вимогу і потребу часу в 10-х – 20-х рр. XX ст. вчені-літературознавці видають збірки творів різних письменників з коментарями, нарисами про життя й творчість митців, передмовами чи післямовами. М. Могілянський теж долучився до справи, та, на жаль, під власним прізвищем розвідок друкувати він уже не міг, під справжнім прізвищем укладача вийшли лише збірки творів Леся Мартовича (1926), Пантелеймона Куліша (1927) та спогади, написані для книги В. Самійленка «Вибране» за редакцією О. Дорошкевича (К., 1926). Так, наприклад, передмову та науковий коментар до творів Олекси Стороженка (1927) та Ганни Барвінок (1927) Могілянський подав під псевдонімом Валер'ян Чубинський, Марка Вовчка (1927) – Т. Максимович, збірки «Досвітні огні: Збірник української художньої прози від Гр. Квітки до Великої революції» (1927) та «Веселий оповідач. Книга гумору і сатири» (1927) – А. Лебединський. Разом з Ананієм Лебедем та Максимом Рильським Михайло Могілянський упорядкував літературну хрестоматію «За 25 літ» (1926), коли збірник уже надрукували, цензурний комітет наказав зняти прізвище Могілянського, інакше взагалі заборонять вихід книги. Довелося передруковувати обгортку, аби зняти прізвище «контрреволюційного» вченого. Михайло Могілянський був людиною іронічною, з тонким почуттям гумору, так, на ювілеї академіка Д.І. Багалія він звернувся до іменинника з вітальним словом від імені «літературної молоді» (Ан. Лебединського, Вал. Чубинського, Т. Максимовича, П. Чубського), «підніс ювіляру оправлену збірку своїх праць, що були надруковані під

псевдонімами» [11, с.243], не проминувши відзначити, що літературні праці «для нас дорожчі за все, що маємо».

Науковий доробок Могілянського має особливе значення для філологічних досліджень і є цікавим за своєю сутністю, адже він став досліджувати історію літератури «в добу <...> шукань <...> в теорії, історії та методології літератури, в добу, коли надмірне зрізничковання форм, стилів і засобів у мистецькій творчості вимагало глибшого теоретичного осмислення цих явищ, коли перед літературознавством взагалі, а українським зокрема, стало болюче питання: що таке історія літератури, чи літературознавство самостійна наука, чи лише додаток до суспільних наук? А якщо наука, то в чому його специфіка? Що є конкретно об'єктом його дослідження?» [5, с.190]. Найважливішим завданням історії літератури Могілянський уважав «самопізнання й усвідомлення внутрішньої цінності літературного розвитку» [9, с.21]. А «в кожній науці вихідним моментом є установлення її об'єкту, ества тої методи, що її треба прикладати для дослідження» [8, с. 43]. Тому вітав формальну школу в літературознавстві за те, що вона намагалася з'ясувати, чи може історія літератури бути наукою і «разом спробою її наукової обробки», а головне – що наукові дослідження починала зі з'ясування свого об'єкту й методи. Могілянський дотримувався позиції, що історія літератури досліджує літературні форми, а отже, історик літератури мусить звертати свою увагу на об'єкт дослідження з погляду його специфічності – на стиль і форму художніх творів. З огляду на це доходить висновку: «Форма, стиль твору є об'єкт, історія літератури є історія художніх стилів і жанрів (курсив наш. – О.З.)» [8, с.106]. Актуальність таких досліджень убачав у тому, що еволюцію художньої форми в розвитку нової української літератури досі досліджено мало.

Науковець уважав, що для характеристики літературного напрямку теоретичні погляди письменника можуть дати тільки допоміжний матеріал, базуватись же вона повинна на матеріалі творчості: «цікавити мусять тут не стільки погляди, як їхній відбиток на творчості» [6, с.9]. А тому «з письменникового трактування сюжету, з його інтерпретації своїх «героїв», з його стилю, інтонації etc. і треба виходити в характеристиці його літературного напрямку, його художньо-літературного обличчя» [6, с.8]. Звідси й завдання для історика літератури: простежити, як накреслені провідні тенденції втілювались у конкретному літературному матеріалі, утворюючи літературні напрямки, школи, об'єднані єдністю художніх засобів, стилістичних ознак.

Початок ХХ століття ознаменувався створенням ряду авторських «Історій ...», які виражали діалектику літературознавчої думки в Україні: Б. Лепкий «Начерк історії української літератури» (1909-1911), І. Франко «Нарис історії українсько-руської літератури» (1910), С. Єфремов «Історія українського письменства» (1911, 1924), М. Возняк «Історія української літератури» (1920-1924), М. Зеров «Нове українське письменство» (1924), М. Грушевський «Історія української літератури» (1923-1927), В. Коряк «Нарис історії української літератури» (1928). Традиційно «індивідуальні історії, підпорядковані зазвичай одній меті, ідеї, концепції, з виразними ознаками особистісного підходу» [1, с.13], неминуче викликали обговорення й дискусії. Власні методологічні пріоритети, спосіб мислення, тлумачення текстів і нарацій, висока естетична культура художнього мислення не дозволяли Могілянському залишатись осторонь обговорюваних проблем. Учений ніколи не демонстрував абсолютизації, доктринерства, проте вибір певної моделі, системи літературознавчих досліджень увидив його в дискусійне поле з представниками інших методологій.

Для рецензій швидше обирали праці, які найбільше суперечили його баченню літературознавчого дослідження, адже «методологія постає як регулятивний принцип

мислення, конкретніше – як ідейно-наукова база світогляду» [4, с.35]. Найбільш показовими у цьому контексті є відгуки на наукові розвідки С. Єфремова та В. Коряка.

1912 р., оглядаючи розвиток української літератури в 1911 р., Могиланський назвав «подією» працю С. Єфремова «Історія українського письменства». Наскільки назрілою потребою для української науки була поява цієї праці, вважає рецензент, свідчить навіть абсолютно зовнішній факт: перше видання книги (1000 екземплярів) розійшлося за 2-3 місяці. Українська література вже давно потребувала «самопізнання» й усвідомлення внутрішньої цінності літературного розвитку, які може дати тільки історія літератури. Проте, на думку дописувача, вдало вирішити це надзвичайно складне завдання завадила плутанина понять у галузі методологічних осмислень, з якими автор приступив до своєї історико-літературної праці. Публіцистичні завдання отримали домінантне значення і відтіснили кудись на задній план задачі власне історико-літературного аналізу, «самостійне значення якого автор не з'ясував для себе самого з необхідною виразністю». Але це не применшує великої ваги праці Єфремова, а її позитивними рисами рецензент вважає захопливий виклад нарисів літературного розвитку від давнини до сучасності й прокладання шляху до того справжнього історико-літературного аналізу явищ українського літературного розвитку, який «нащупає її пульс і розкриє душу» [9, с.21]. Подібні зауваги до історико-літературних праць Єфремова Могиланський висловлюватиме і пізніше:

– брак власне літературного аналізу («недостатність саме чисто літературного аналізу, який часто поступається публіцистиці й полеміці з односторонністю «естетизму»);

– перевага публіцистичності на заваду науковості («для визначальної характеристики художника, Єфремов вдається до категорій, які за самою своєю природою стоять поза межею явищ художньої творчості як такої»);

– ухил від аналізу до моралізування.

Могиланському імponує в дослідженнях Єфремова швидкість реакції на мистецькі явища; ґрунтовний аналіз історіографічного матеріалу; відслідковування генези літературних упливів, які знаходять відображення у творчості письменників; своєрідність наукового мислення («талановитий, оригінальний, далекий від шаблону й трафарету етнод»); багатство думок, майстерність викладу.

«Спрощений і звulгаризований соціологічний метод», який не підноситься на науковий рівень, на переконання Могиланського, не повинен претендувати на місце в системі фахового літературознавства. Його рецензії в періодиці стали практичною реалізацією «оповіщеного хрестоносного походу» (М. Зеров) на «патентованих марксистів». Учений не відкидав соціологічної концепції, проте засвоїв її у варіанті плеханівської естетики, яка передбачала опосередковане виведення «соціологічного еквіваленту» після детального вивчення естетичного (художнього) боку твору. Тому його рецензія на «Нарис історії української літератури» В.Коряка була розгромною. «Мати тільки «перо газетяра» для написання наукового «Нарису...» річ недостатня», – обурюється літературознавець. Подальший детальний аналіз дослідження вмотивовує критичну оцінку: характер не самостійно-дослідний, а газетний; відсутність широких історіографічних дослідів, використана література переважно вичерпується підручниками, але навіть цей матеріал переказаний на сторінках нарисів в скороченому вигляді; «замість дослідів явищ літературної еволюції марксистським соціологічним методом, автор дає зразок *переосвітлювання* матеріалу чужих дослідів, зроблених зовсім *іншими засобами*», відсутність характеристики стилістичних засобів окремих письменників та картини стилістичних змін.

Серед літературознавчих праць Могілянського найбільш показовими щодо практичного втілення його історико-літературних поглядів є впорядковані ним збірники «Досвітні огні: Збірник української художньої прози від Гр. Квітки до Великої революції» (1927) та «Веселий оповідач. Книга гумору і сатири», а ґрунтовні передмови та фахові коментарі стали реалізацією теоретичних поглядів ученого. Зауважимо, що обидві збірки вийшли друком у видавництві «Сяйво», яке займало відносно незалежну позицію і провадило важливу культурницьку лінію.

Беручись за таку синтетичну роботу, дослідник підкреслює, що його праця неминуче матиме прогалини й пропуски, бо він подає лише історично-літературний етюд, а не дослід з історії літератури. Вибір тематичних хрестоматій став практичною реалізацією концепції літератури за принципом напрямки-течії-стилі-жанри тощо, де в кожній розглядаються тексти в хронологічній послідовності. Форма збірників зумовлена й переконанням дослідника, що «історія літератури, зрештою, не повна збірка письменницьких імен і не перелік всього написаного» [6, с.23], а процес, побудований на переплетеннях, доповненнях і взаємозбагаченнях.

У сучасному літературознавстві утвердилася думка, що в дослідницьких парадигмах, які складаються навколо різних письменників, формуються різні варіанти літературної історії, а «синтез як чи не найголовніша властивість історико-літературного знання та його аксіології принципово позначений суб'єктивністю, знаком індивідуальності історика» [12, с.25].

У своїх дослідженнях Могілянський намагається дати правильне розуміння *літературного процесу* (курсив наш – О.З.), а тому добирає матеріал, який би був характерним для ілюстрації «живого образу літературного розвитку протягом майже 100 літ» [6, с.23] і художнім.

Можемо простежити такі особливості авторської нарації в історико-літературних працях Могілянського: «класичний» філологічний аналіз, вишукано професійна, академічна скрупульозність щодо повноти фактів, до кожного цікавого слова, органічне злиття теоретичної методології з дослідями історика.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дончик В. Про історію літератури, якої досі не було / Віталій Дончик // Слово і час. – 2002. – №4. – С.6-19.
2. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм / М.П. Драгоманов // М.П. Драгоманов. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 327-429.
3. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929 / Єфремов С.О. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.
4. Іванишин П. Національно-екзистенційна методологія: герменевтична актуалізація / Петро Іванишин // Слово і час. – 2003. – №4. – С.33-45.
6. Костюк Г. Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття / Григорій Костюк // Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою / [ред. М. Овчаренко]. – Париж – Чикаго, 1962. – С.185-214.
7. Лебединський А. Від Гр.Квітки до Великої Революції / Ан. Лебединський // Досвітні огні: Збірник української художньої прози від Гр.Квітки до Великої Революції / [упоряд., передмова А.Лебединський] / – К.: «Сяйво», 1927. – С.5-23.
8. Лист М.Хвильового до М.Могілянського від 17.12.1925 / Хвильовий Микола // Відділ рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф.131, № 190.
9. Могілянський М. До проблеми розуміння художнього твору / Мих. Могілянський // Життя й революція. – 1925. – №4. – С. 45-49.

10. *Могілянський М.* Українська література в 1911 р. / Мих. Могілянський // Русская мысль. – 1912. – Кн.3. – С. 20-24.

11. *Могілянський М.* Українська література в 1913 р. / Мих. Могілянський // Русская мысль. – 1914. – Кн.2. – С. 27-31.

12. *Полонська-Василенко Н.* Київ часів М.Зерова та П.Филиповича / Наталя Полонська-Василенко // Безсмертні: Збірник спогадів про М.Зерова, П.Филиповича і М.Драй-Хмару / [редакція текстів та примітки М.Ореста] – Мюнхен: Інститут літератури імені Михайла Ореста, 1963. – С. 221-252.

13. *Сивокінь Г.* Сучасність української літератури в історичній перспективі / Григорій Сивокінь // Слово і час. – 2001. – №1. – С.21-27.

Оксана Зелик

ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНАЯ КОНЦЕПЦИЯ МИХАИЛА МОГИЛЯНСКОГО

В статье рассматриваются взгляды М.Могиланского на приоритетные задания украинского литературоведения начала XX века. Автор анализирует теоретические и историко-литературные работы ученого, особенности его научной парадигмы.

Ключевые слова: концепция истории литературы, методология, историко-литературный анализ, литературный процесс, стиль.

Oksana Zelyk

HISTORICAL-LITERATURE CONCEPT BY MYHAILO MOGYLANSKY

The article is devoted to the concepts of M.Mogylansky about the main tasks of the Ukrainian theory of literature in early 20th century.

The author analyses theoretical and historical-literature works of the scientist, the peculiarities of his scientific paradigm.

Key words: history of literature concept, methodology, historical-literature analysis, literary process, style.

Одержано 13.10.2009 р., рекомендовано до друку 15.12.2009 р.